

i dkl h dgkuhdkj ^vfr;k [kku* dh dgkuh ^fHk[kkfju* ea ukjh foe'kz

bz oj fl g l kxoky

, d kfl , V i kQd j ¼fgUnh½ch-, -vkj- turk dkllyst] dksy
fkyk dFky] gfj; k.kk A

आवृत्ति:- vfr;k [kku dk tle mlkj ins'k ds ejknkckn ea gvk A mlgkaus viuh
f'k{kk y[kuÅ ls xg.k dh o ynu fo'ofokly; ls ih-, p-Mh- dh A os mnq
rFkk vaxstn nkuks Hkk"kkvka es fy[krh gs A muds ys[k ikfdLrku o ; wds dh
if=dkvka ea yxkrkj i d k f'kr gkrs jgs gs A mudh fy[kh dgkuh ^fHk[kkfju*
, d , d h ukjh dh dgkuh gs ftls ml dk ifr ekjihVdj ?kj ls fudky nrk
gs vkj mljh vkjr dks j[k yrk gs A ftl dkj.k og thou ls l'k"z djr
ghz nj&nj HkVdus dks etcj gs A HkVdr&HkVdrs og , d MkDVjuh ds
njokts ij igb tkrh gs ml ds lkFk ml dk lky&Mk+ lky dk cPpk Hkh gs
A ftls og xkn ea fy, cBh Fkh A T;ka gh njoktk [kayrk gs ml us gkFk
Qsykdj Hkh[k ekkuh 'kq dh A MkDVjuh dh cMh cvh ujfxl us tc ns[kk
fHk[kkfju toku vkj gkFk&ikb ls njLr gs rks ftl rjg ges'kk og is'koj
toku rnk Lr fHk[kkfjuka ls dgrh Fkh ^tkvks ukdjh djks Hkh[k D;ka ekxrh
gk* ml h rjg ml vkjr ls dgk A Brks fQj ukdjh ns nhft, AP og >V
ls ckyh A¹

प्रस्तावना-

ujfxl bl tokc dh vk'kk ugha Fkh A ml dk [;ky Fkk fd ukdjh dk uke
ludj vke is'koj fHk[kkfjuka dh rjg ;k rks og Hkh vkxs c<+ tk; xh ;k
f<Bkbz ds lkFk Hkh[k ekxrh jgxh A ;g fHk[kkfju ftl rjg ukdjh ds fy,
jtkeUn gks xbz Fkh] bl dk tokc ujfxl ds ikl ugh Fkk A og nkM+rh ghz
viuh vEeh ds ikl xbz BvEeh ckgj , d fHk[kkfju cBh gs og ukdjh djus
dks rskj gs vki ukdjh j[kxh\p

Bujfxl n'egkjk fnekx [kjc gs bl rjg fHk[kkfjuka dks tkus igpkus
cxj ukdjh j[kk tkrk gSP dgrs gq MkDVjuh ckgj vkbz rks ns[krh gs A
, d toku n'k [k ls xLr] Hkh[kh vkjr , oa Hkh[kh cPph dks xkn ea fy, cBh

¹ i dkl ea igyh dgkuh] i:- 17

Fkh A MkDVjuh iNk] ^dgka ls vkbz gk* bl loky dk tokc nus dh ctk, ml us Hkj h gpz vkokt ea dgk] Bdbz fnuka ls dN ugha [kk; k g] [kkuk f[kyk nhft, l kgc] iq; gksxk A²P bl rjg MkDVjuh ckophz[kkua ea tkdj tks dN Hkh [kkuk cpk j[kk Fkk , d igkuh Fkkyh ea Mkydj ykbz vk] Fkkyh tkdj fHk[kkfju ds l keus j[k nh A ml dh cPph Hk[k ls fcyfcyk jgh Fkh A vr% og Fkkyh ij >iVus yxh A ml us cPph dks , d jk/h rkMdj nh A cPph jk/h ds cM&2 VpM+ nkrka ls dkVdj fuxyus yxh A ml dh vkk[ka ckj fudyh vk jgh Fkh A jk/h ds cM&2 VpM+ ml dh vdM# o l q[kh gpz xnL ea gyd ls mrjrs utj vk jgs Fks A MkDVjuh ls ; g n'; ns[kk ugh x; k vk] og vUnj pyh xbl A

vUnj vkdj Hkh bl cPph dh 'kDy MkDVjuh dh vkk[ka ea ?kerh jgh A dN nj ckn MkDVjuh us ml ds ckjs ea dN ekyekr gkfl y djuk pkgk A BrEgkjk ?kj dgkll gs AP Bejs vkneh us ml jh vkjr dj yh gs vk] eps ekdj ?kj ls ckj dj fn; k gs AP ml us cM# gh n[k dh vkokt ea : d&: ddj dgk A

BrEgkjk vkneh dgkll jgrk gSP

Bdkuij ep ml us fgpdrs gq tokc fn; k A

Brks ne y[kuA ds sigph\p

Bcl fdlh u fdlh rjg /kDds [kkrs gq igp xbl] vki eps ukdj j[k ys A es [kkuk idk yrh gll AP³ MkDVjuh dks ns[kus ea og is koj fHk[kkfju ugha yxh A etaju Hkh[k ekxus fudyh Fkh vk] Hkh[k ekxuk ml ds fy, vkl ku ugha Fkk A MkDVjuh dks mu fnuka ukdj dh l[r t: jr Fkh vk] og Hkh vkjr gh pkfg, Fkh D; kfd nksuka yMfd; ka dks vDI j ?kj ij vdsys jguk iMfk Fkk A

bl iadkj MkDVjuh ml s viuh t: jr le>dj ukdj h ij j[kuk pkgrh gs A ml s og 'kj hQ ekye gkrh Fkh] exj /kks[kk Hkh gkus dk Hk; Fkk A , d rjQ /kks[ks dk [kkQ] ml jh rjQ bl ls gennh] ml us enn ds fy, ejh rjQ gkFk Qsyk; k Fkk A es bl s ds s NkM+ ml A vxj esua bl s lgjk u fn; k rks og [kpk tkus fdu ykxka ds gkFk yx tk; s A , d xjhc d gkjk ed hcrtn toku vkjr ds fy, gekjs lekt ea ckbTtr ftUnxh xqtkjus ds fy, fdrus

² iokl ea igyh dgkuh] i:- 17

³ iokl ea igyh dgkuh] i:- 18

jkLrs [kys g& bl rjg MkDVjuh ml dh enn Hkh djuk pkgrh Fkh exj ml s
?kj ea j[kus ls igys vius ifr dh l gefr Hkh pkgrh Fkh A bjQku tc ?kj
vk, rks ml ds l keus ;g elyk j[kk x;k A ,d vtuch vkjr dks tks
fHk[kkfju dh gfi ;r ls vkbz Fkh ukd j j[kuk mUgkaus [krjukd le>k A
^rEgs D;k irk bl dk rkYypd pkjka ds fxjkg ls gks vkj og ?kj dk Hkn
ekye djus vkbz gks A*

Bræus ns[kk gkrk og fdl dnj Hkh[kh Fkh A pkj ?kj dk gky ekye djus
ds fy, Hkh[kk D;ka ejxkP\

Bvkt dy vij/kh ykx cM+ gk' k; kj gkrs gS AP⁴

yfdu MkDVjuh us ml ij n;k Hkh vk jgh Fkh A ftl ds dkj.k ml
ij dN&dN fo'okl Hkh djus dks eu djus yxk A dbz ckj MkDVjuh ml dh
uh; r ij [kus ds ckn fu'p; dj yrh gS ml s ?kj ij gh j[kkh A bjQku dks
vc Hkh l Ung Fkk bl fy, og [kkeks'k Fkk A ml s [kkeks'k ns[kdj ujfxl
ckyh] ^tc dkbz Hkh[k ekærk gS rks ge dgrs gS Hkh[k D;ka ekærs gk] dke
D;ka ugh djrs\ vkj tc og dke djuk pkgrk gS rks ge ml ij 'kd
djrs gS A tc dke ugha feyxk rks cpkjh Hkh[k ekæus ds vykok vkj D;k
djxh A

BHkh[k ekædj og i\ iky rks yxh exj jgus dk bl s dgka fBdkuk
feyxk] u tkus fdu cnek'kka ds gkFk yx tk,] og ftu HkSM+ka ls cpus ds
fy, ;gka iukg ekæ jgh gS es ml s /kdydj mUgha ds l keus ugha Mky
l drhP A⁵ bl rjg l Hkh dh l gerh ls ml s ?kj ea j[kuk r; gks tkrk gS
A tc ml s ;gkll jgr&2 djhc nks eghus xqtj x;s A ml ds ckrphr dk
rjhdk] dke ds l yhds vkj l Qkbz il Unh ls vanktk gkrk Fkk fd bl dh
ijofj'k 'kjhQ fdl h ?kjka ea gpz gS A ,d fnu MkDVjuh us ml ds gkykr
ekye djus dh dks'k'k dh rks og pj gks xbz A vkk[ka n[[k ls Hkj xbz
vkj vxj MkDVjuh tkj nrh rks ml dh vkk[ka ls vkk[w cgus yxrs A
vkf[kjdkj ml us iNuk cUn dj fn;k A tks t[e og nfu; kll ls Nq kuk
pkgrh gS mUga djnus dk ep's D;k gd gS ,d ckr ml us ;g ns[kh fd
ckgj tkus ls og cgr ?kcjkrh Fkh A dHkh cktkj ls dkbz pht [kjhnus ds
fy, MkDVjuh Hkstrh rks ml dh vkk[ka ea ogh [kkQ vk tkrk ts s ,d fgj.kh

⁴ iokl ea igyh dgkuh] i:- 21

⁵ iokl ea igyh dgkuh] i:- 21

f' kdkfj; ka l s cpus ds fy, i ukg pkgrh gks A exj etojju ml s f' kdkfj; ka dk l keuk djuk iM+ jgk gks A ckgj tkrh oDr ges'kk cPph dks ejs ikl cBk tkrh Fkh A ?kj ea dkbz ejn vkrk rks og ges'kk ckojph[kkua ea tk cBrh A /kkch vksj nrk okys rd ds l keus tkus l s ?kcjkrh FkhA

, d fnu MkDVjuh us ml l s iNk] Bgeus rEgkjh ru[okg ugha epjj dh gS ne crkvks D;k ykxh\p Bvki ykx brus egjcku gS A ejh vksj ejh cPph dh lkih t:jra ijh gks tkrh gS A ea ru[okg yodj D;k d: xh] ep s dN [kjh nus dh t:jr ugha gkrh vki ykx l c dN ns nrs gS A⁶p Bvxj ne gekjs ?kj ukdjh djxh rks ru[okg rEga t:j nh tk;xh A ge tks eukfl c le>xs nXP vksj Btc og ml ds gkFk ea dN #i;s j[kus yxh rks ckyh] ^es ;g dgka j[kxh] vki gh vius ikl tek djys tc ejh cVh NEeh cMh gks tk;xh rks bl ds dke vk,xp A bl rjg og ;dhu fnyk jgh Fkh fd ml dk bl ?kj l s tkus dk dkbz bjknk ugha gS A ml ds fetkt dks ?kj l s ckgj fudkyrs gq ?kcjkuk vksj vtufc;ka l s Mjuk ns[kdj ea l kprh Fkh u tkus ml ij ckgj dh nfu;kw ea D;k chrh gS u tkus ml us nfu;ka dk dks&l k : i ns[kk gS fd og bl ?kj dh egOmt ftUnxh l s ckgj dne j[krs gq Mjrh gS vksj bl ?kj dh pkjnhokjh ds vUnj viuh ftUnxh clj dj nus dh [okfg'ken gS A

bl izdkj l Eiwkz dgkuh ea yf[kdk us ;gh n'kkua dk iz kl fd;k gS fd vkt ds l ekt ea ukjh dh fLFkr D;k gS fdl izdkj l ekt ds Bdrnkj i#k ukjh dks ,d Hkks dh oLrq le>rs gS vksj tc rd pkgk Hkks fd;k vksj tc pkgk cnu l s diMka dh rjg mrkj Od fn;k A dgkuh ea l zk"kl vksj ifjorU dk bul kuh nLrkost gS A eu ds ulg&2 l [k&n[k] NkVh&NkVh detkfj;ka dk gS A ;gh dF; dks iHkko'kkyh cukrk gS A ifjokj dk fo?kVu] ukjh Lokra; dh yxu] eu Vkiu l H; vksj vl H; l ekt dk Li"V pgjk ;g l kjs ds l kjs Vvs dkb ds VpM+ l s yxj ftl s tkMus l s ,d ijs l ekt] l H;rk vksj bul ku dk : i l keus dk vk tkrh gS A dguk gksk fd dgkuh ea Hkkrh;rk dk vl j] fj' rka dh dkey Hkkouk, w gS A i e] fu"Bk dh ikjn'khz Nfo viuh ijh pkgr vksj rdki ds l kFk fojkteku gS A

⁶ iokl ea igyh dgkuh] i:- 24